

Т. М. Минаева. Археологические памятники на р. Гиляч в верховьях Кубани.— МИА, № 23. М., 1951, с. 281, № 13, рис. 8, 2, 3.

²⁸ Р. Х. Лепер. Дискии раскопок Херсонесского некрополя, с. 199, № 62.

²⁹ Т. М. Высотская. Питання етнічного складу населення південно-західного Криму початку нашої ери.— Археологія, т. XXIII, К., 1970, с. 100; М. И. Вязьмитина. Вказ. праця, с. 166; Т. М. Высотская. Вказ. праця, с. 93.

³⁰ А. К. Тахтай. Вказ. праця, с. 39, № 4; с. 34, № 2.

³¹ К. Ф. Смирнов. Сарматские погребения Южного Приуралья, с. 84; Д. С. Раевский. Вказ. праця, с. 149.

³² Г. Д. Белов. Вказ. праця, с. 253, № 2; И. В. Синицын. Вказ. праця, с. 199.

³³ В. П. Шолов. Калиновский курганный могильник.— МИА, № 60. М., 1959, с. 292; И. В. Синицын. Вказ. праця, с. 202; В. В. Гинзбург и Е. В. Жиров. Антропологические материалы из Кепкельского катакомбного могильника р. Талас Киргизской ССР.— Сборник музея антропологии и этнографии, т. X. М.—Л., 1949, с. 265; В. В. Гинзбург. Этногенетические связи древнего населения Сталинградского Заволжья (по антропологическим данным Калиновского могильника).— МИА, № 60. М., 1959, с. 563, 572; В. В. Фирштейн. Сарматы Нижнего Поволжья в антропологическом освещении.— Антропологические данные к вопросу о Великом переселении народов. Авары и сарматы. Л., 1973, с. 95.

³⁴ К. Ф. Смирнов. О некоторых итогах исследования..., с. 155.

³⁵ В. В. Фирштейн. Вказ. праця, с. 147.

³⁶ Е. В. Жиров. Вказ. праця, с. 85; А. Ашик. Боспорское царство, ч. III. Одесса, 1849, с. 88—90, рис. 213; Г. А. Цветаева. Грунтовой некрополь Пантикапса, его история, этнический и социальный состав.— МИА, № 19. М., 1951, с. 83; II ж. Курганный некрополь Пантикапея.— МИА, № 56. М., 1957, с. 249; В. Д. Блаватский. Раскопки некрополя фанагории, 1938, 1939, 1940.— МИА, № 19. М., 1951, с. 198, № 80; с. 200, № 86—88; с. 205, № 101; Д. Б. Шелов. Танаис и Нижний Дон в первых всках нашей эры. М., 1972, с. 239.

³⁷ Наприклад, у Калинівському могильнику 25% похованих у пізньосарматський час орієнтовано на південь. Див. В. П. Шолов. Вказ. праця, с. 492; К. Ф. Смирнов. Сарматские погребения Южного Приуралья, с. 82; И. В. Синицын. Памятники Нижнего Поволжья скифо-сарматского времени.— Труды Саратовского областного музея краеведения. Археологический сборник, вып. 1. Саратов, 1956, с. 29.

³⁸ Т. Н. Высотская. Вказ. праця, с. 99.

В. М. ЗУБАРЬ

(Киев)

О сарматском элементе в позднеантичном Херсонесе

Резюме

Статья посвящена историко-археологической интерпретации погребений с деформированными черепами, открытых за годы раскопок в Херсонесе. На основании анализа погребальных сооружений, обряда захоронения и инвентаря могил автор делает вывод о том, что обычай деформации головы в Херсонесе был заимствован представителями сармато-аланских племен. Проникновение сарматов в город начинается во второй половине II в. н. э., но наиболее интенсивный их приток относится к III—IV вв. н. э. Появление рассматриваемых погребений в некрополе следует связывать с инфильтрацией сарматов в состав населения Херсонеса.

Е. І. СОЛОМОНІК

(Сімферополь)

Таври і Тавріка

(Про походження етноніма і топоніма)

Етимологія назви таврів, які населяли Крим у давнину, залишається загадковою й не знаходить задовільного пояснення в працях істориків, археологів і лінгвістів. У той же час всі одностайно стверджують, що саме від них походить назва Тавріка і Таврійський півострів.

Оскільки відомості про таврів дійшли до нас з грецьких джерел

(літературних і епіграфічних), насамперед впадає в око фонетична подібність цього етноніма до грецького слова «бики» — ТАΥΡΟ/ (на що звертали увагу ще в давні часи).

Відомий ряд етнонімів, що походять від назв тварин, яким поклонялися далекі предки (наприклад, саки означає олені, даки — вовки, галли — півні та ін.). Однак писемні джерела та археологічні пам'ятки не дають підстав вважати, що у таврів був поширений культ бика. Отже, в цьому випадку «тотемічна гіпотеза» не має твердої опори у фактичному матеріалі і мусить бути відкинута.

Спеціалісти з грецької міфології прагнули пов'язати назву племені з античним міфом про Іфігенію, перенесену Артемідою у землю таврів. Так, О. Группе наближав їх найменування до епітета Артеміди — Тавропола, а І. І. Толстой — до міфічних таврів¹.

Етимологічні міфи греків виникли як пояснення тих чи інших географічних і етнічних назв негрецького походження, причому міф пристосовувався до існуючої назви, а не навпаки (наприклад, міф про Егея — для Егейського моря, про Геллу — для Геллеспонта). М. І. Ростовцев у рецензії на книгу І. І. Толстого висловив незгоду з його гіпотезою, вказавши, що «ім'я народу ТАΥΡΟ/ не культового походження, а є грецизацією місцевої назви, народу...»² Ця думка, основана на принципі паретимології, стала напівною у всій науковій та науково-популярній літературі³.

Точка зору М. І. Ростовцева ґрунтується на широко відомому принципі народної етимології чи паретимології. Його дія особливо наочна, коли має місце етнічна зміна населення. Жителі Криму могли спостерігати, як у повоєнні роки завдяки великому напливу російського населення річку Кара-су перейменовано на Карасівку, гору Кош-кая — у Кошку, поселення Кади-кой — у Кадиковку, Сюрень — у Сірень та ін.

Вважаємо, що це не єдиний і далеко не кращий шлях вирішення питання, оскільки він залишає нез'ясованими численні свідчення і факти. Чи не краще зіставити етнікон «таври» не з биками, а насамперед з оронімом «Тавр»? Адже по-грецьки ці слова звучать однаково, тобто є омонімами⁴. Назва «Тавр», яка належала головному пасму гір у Малій Азії, очевидно бере початок від основи *tûr* — гора, скеля, запозиченої з стародавніх східних мов⁵. Під впливом еллінів відбулася грецизація в ТАΥΡΟΣ і перетворення загального імені у власне⁶.

Страбон і Пліній вважали Кавказький хребет і Гімалаї продовженням малоазійського Тавра й наводили їх місцеві назви⁷. Поширився цей оронім і на захід аж до Іспанії. Відомі, наприклад, гора Тавр у Сіцилії, від якої отримало свою назву розміщене біля неї місто Тавроменій, і Таврійські гори у верхів'ях р. По, де проживало лігурійське плем'я тавринів⁸.

Все це, а також встановлення тісних зв'язків Криму з Малою Азією ще з часів походів туди кіммерійців та скіфів і особливо після заснування в Північному Причорномор'ї грецьких міст-колоній, можливо зумовило перенесення ороніма «Тавр» на гірську частину Криму. Однак, чи є такі згадки в писемних джерелах?

Звернемось, перш за все, до надійного автора — Геродота. Описуючи боротьбу рабів зі скіфами, що повернулися з походу в Азію, він вказує, що вони викопали широкий рів від Таврійських гір (ΕΚ ΤΩΝ ΤΑΥΡ/ΚΩΝ ΟΡΕΩΝ) до Меотиди⁹. Таким чином, разом з добре відомим Геродотові топонімом Тавріка він в одному випадку вживає подібний прикметник для найменування гір. У «Землеописі» римського поета Діонісія згадується Кіммерійський Боспор (протока), де живе багато кіммерійців поблизу холодної підосви Тавра¹⁰. Джерелознавчий аналіз «Землеопису» показує, що багато відомостей Діонісія запозичено у авторів елліністичного часу, зокрема у географа Посідонія¹¹. Деяка

невизначеність у локалізації Тавра у Діонісія викликана тим, що він розміщує кіммерійців на берегах протоки — кримському і кавказькому. Тому слід звернути увагу на стародавні коментарі до його тексту. Думки схоласти і автора XII ст. Євстафія збігаються. У схолії до Діонісія вказано, що гора Тавр розташована в Херсонесі Таврійському¹², тобто в Криму, а коментатор Євстафій спеціально підкреслює що тут йдеться не про східний Тавр, а про інший, розміщений на Таврійському півострові; його мешканців — скіфів називають тавро-скіфами від найменування гори, відомої Геродотові¹³.

Нарешті, у схоліях до «Прометея» Есхіла сказано: «Більшість говорить, що кіммерійці — народ біля Скіфського Тавра (ΤΑΥΡΟΝ ΣΚΥΘΙΚΟΝ) і Меотійського озера»¹⁴. Важко стверджувати, де цей схоласт локалізував Скіфський Тавр. Якщо його уявлення про кіммерійців збігалося з Діонісієвим та його коментаторів, то малася на увазі гора в Криму, хоч інші джерела називають Скіфським Тавром частину Кавказьких гір¹⁵.

Бідність джерельних даних свідчить про те, що коли назва «Тавр» і означала гори Криму, то вона з якоїсь причини не набула значного поширення, в усякому разі не ввійшла у фундаментальні географічні твори Страбона і Плінія. З другого боку, не збереглося жодної іншої назви. Чи не пояснюється це тим, що її замінив інший географічний термін — топонім Тавріка, який слід, на нашу думку, розглядати як похідний від ороніма Тавр (пор., наприклад, Кавказ — від імені гірського хребта).

Слово «Тавріка» (ΤΑΥΡΙΚΗ) — субстантивованій прикметник жіночого роду, оскільки мається на увазі ΧΩΡΑ — «земля», «країна» (пор. Аттика, Лаконіка, Лазіка та ін.). Важливо те, що Таврікою стародавні називали звичайно не весь Крим, а лише ту його гірську частину, яка прилягала до моря¹⁶. Розміщений у Тавріці античний Херсонес включив цей географічний термін в офіційну формулу своїх декретів, які починалися словами: «Проедри Херсонесців, що в Тавріці, запропонували...»¹⁷.

Одночасно з цією назвою існувала засвідчена рядом авторів, загальна для всього Криму назва — Херсонес Таврійський (тобто Таврійський півострів). Її згадує філософ і ботанік IV—III ст. до н. е. Теофраст. Детально описує цей район, зазначаючи кордони, відомий географ Клавдій Птолемей¹⁸. Слушно припустити, що цей географічний топонім впливає безпосередньо з Тавра або Тавріки (пор. Піренейський півострів — від гір Піренеї, Апеннінський — від Апеннін та ін.).

Описавши місцезросташування Тавріки, Геродот вказує, що її населяє плем'я таврів. Разом з нарративними джерелами етнікон ΤΑΥΡΟΙ (лат. Таурі) надійно засвідчений епіграфічними пам'ятками, в тому числі й надгробками¹⁹. Відомі варіанти його — тауріки у Помпонія Мели та Стефана Візантійського і тавринії у Євсевія²⁰ — вказують на походження цих назв від одного спільного кореня. Похідним від Тавра в інших районах було ім'я згаданого вище лігурійського племені тавринії, можливо, й кельтського племені тавріски в Альпах та ін.

Можна думати, що термін «таври» (як і скіфи) був збірним, оскільки Амміан Марцеллін називає серед таврів племена аріхів, сінхів і напіїв²¹. Тут, очевидно, звичайне для багатьох народів поєднання самоназв окремих племен з етнонімом, запозиченим зовні, однак усталеним в ужитку.

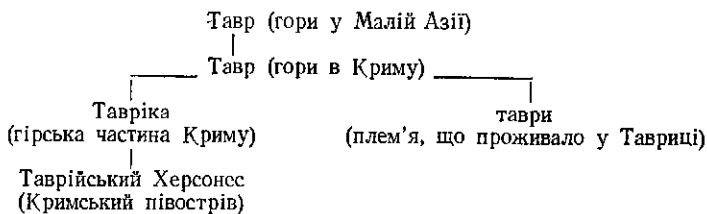
Наведемо одну сучасну аналогію: Чорногорія (частина Югославії) і чорногорці, де ясно, що первісною є назва гірської місцевості, покритої густим лісом, а пізнішою — назва країни та її жителів.

Думка, що від імені таврів походить назва всієї країни, виникла, напевно, на основі численних аналогій²², зважаючи на помітну роль

цього племені в історії стародавнього Криму, а також на знайомство з ним інших народів. Однак Біблія, східні хроніки і поеми Гомера, що згадують кіммерійців і скіфів (цьому, звичайно, сприяли їх походи), не називають таврів. Греки майже не мали з таврами відносин, тому уявлення про їх життя було сумнівним (на таврських поселеннях і могильниках майже не знаходять грецьких речей). Ще менш перекопаним здається перенесення цього етноніма на весь півострів (Херсонес Таврійський), який населяли в основному скіфи.

Найбільше вразили греків відомості про культ таврської Диви з морськими жертвоприношеннями. Розповідь Геродота про еллінів, що гинули на вівтарі кровожерної богині, використано Евріпідом у трагедії «Іфігенія в Тавриді»²³, а близькість імені таврів до грецького слова «бики», очевидно, породила новий варіант міфа про Іфігенію, де лань Артеміди замінено биком. Як згадано у «Перетвореннях» Нікандра (II ст. до н. е.), на честь цього бика Артеміда й назвала народ таврами²⁴. Для пояснення їх назви у словнику Стефана Візантійського й у Євстафія наводиться міф про Осіріса, який орав на биках землю в Тавриці²⁵.

Співзвучність «таври» — «бики» (що, можливо, має найдавнішу основу), розквітчена фантазією міфів, вплинула на тлумачення цього етноніма пізніше, відвернувши увагу від більш скромних географічних даних. Проте останні й дали нам можливість запропонувати такий генетичний ряд:

Розглянута схема має ряд переваг порівняно з іншими гіпотезами: вона будується на історико-географічній основі, підкріплена рядом аналогій, пояснює етимологію топоніма Тавріка і етноніма таври, а також співвідношення цих термінів, відповідає топографії Криму²⁶, характеру господарства і рівню розвитку цих племен.

Сполучною ланкою у схемі є оронім Тавр у Криму, а якщо навіть відкинути першу через недостатню надійність відомостей античних авторів, то й тоді залишиться можливим основний генетичний ряд: Малоазіатський Тавр — Тавріка — таври.

¹ O. Gruppe. Griechische Mythologie und Religionsgeschichte, III. München, 1906, с. 1293; И. И. Толстой. Остров Белый и Таврика на Евксинском Понте. Пг., 1918, с. 144.

² М. И. Ростовцев. Новая книга о Белом острове и Таврике.— ИАК, вып. 65, 1918, с. 195.

³ Зазначимо, що Л. А. Єльніцький (Знання древних о северных странах. М., 1961, с. 91 и 160) висловив думку про зв'язок імені таврів з тафріями від грецького ТАФРОС (рів).

⁴ Э. И. Соломоник. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. К., 1973, с. 79, прим. 61. Подібне припущення висловлювалось давно, але лишалося без уваги і не дістало дальшого розвитку та підтримки в писемних джерелах. Див. С. Сестренцевич-Богущ. История царства Херсонеса Таврического, т. I. Спб., 1806, с. 45; И. М. Муравьев-Апостол. Путешествие по Тавриде в 1820 г. Спб., 1823, с. 53, прим. 5.

⁵ На цю подібність і можливий зв'язок вказала також А. В. Суперанська (Імовірна ономастика.— «Мовознавство», № 4. К., 1971, с. 37), посилаючись на спеціальну працю Н. Birkhan. Der Name der Tauern.— Disputationes ad montium vocabula alicumque nominum significationes pertinentes, I. Wien, 1969, с. 348—350. Цей автор,

у свою чергу, звернув увагу на близькість лексем «гора» і «бик» у ряді давньосхідних мов і пояснив це їх обоженнюванням. Пор. також В. А. Никонов. Краткий топонимический словарь. М., 1966, с. 403.

⁶ Так само у найстародавнійшій основі багатьох оронімів світу лежить загальне «гора», а у багатьох гідронімів — загальне «вода», «ріка». Див. В. А. Георгиев. Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. М., 1958, с. 117.

⁷ Страбон. География, XI, 1, 2, 8, 15; Плиний. Естественная история, V, 97—99; Л. Дельпицкий. Знания древних о северных странах. М., 1961, с. 180.

⁸ Словарь классических древностей. Спб., 1885, s, v.

⁹ Геродот. История. IV, 3.

¹⁰ Дионисий. Землеописание, 168.— Scythica et Caucasica, т. 1. Спб., 1890—1904, с. 179 (далі — SC).

¹¹ М. И. Ростовцев. Скифия и Боспор. Л., 1925, с. 80 і сл.

¹² Схолии к «Землеописанию» Дионисия, 163, 168 (SC, I, с. 213).

¹³ Евстафий. Комментарии к Землеописанию Дионисия, 163 (SC, I, с. 193). Тут цікаве посилання на Геродота. Про складний і заплутаний в давнину термін «тавроскіфи» див. Е. І. Соломоник. Про значення терміна «тавроскіфи».—Археологічні пам'ятки, т. XI, К., 1962, с. 153—157.

¹⁴ Схолии к «Прометею», 730 (SC, I, с. 340).

¹⁵ Плиний. Вказ. праця; Сенека. Тезей, 906 і сл. (SC, II, с. 141); Ряд середньовічних авторів називає Кримські гори Північним Тавром. Див. М. В. Левченко. Очерки по истории русско-византийских отношений. М., 1956, с. 60.

¹⁶ Геродот, IV, 99; Плиний, IV, 85. Див. В. Н. Дьяков. Таврика до римской оккупации.—ВДИ. 1939, № 3, с. 72.

¹⁷ IPE, I², 357, 362 та ін.

¹⁸ Теофраст. О растениях, VII, 13, 8 (SC, I, с. 386); Птолемей, Географическое руководство, III, 5, 2 (SC, I, с. 233).

¹⁹ IPE, I², 352, 528, 562 (Херсонес); Корпус боспорских надписей. М.—Л., 1965, № 39, 40, 113, 114; Б. Н. Граков. Материалы по истории Скифии...—ВДИ, 1939, № 3, с. 295, № 82 (Беотия).

²⁰ Помпоний Мела. Землеописание, II, 3 (SC, II, с. 120); Стефан Византийский. Из описания племен, сл. Таврика (SC, I, с. 267); Эксерпт из «Хроники» Евсевия (SC, I, с. 667).

²¹ Аммиан Марц. История, XXII, 8, 33 (SC, II, с. 327). Різномірність таврів підтверджується археологічним матеріалом з різних районів Криму.

²² Пор. для того ж часу назви — Скіфія, Сарматія, Фракія і т. п. Існує однак спосіб утворення стонімів від топонімів, причому він вважається найстародавнішим. Див. А. В. Суперанская. Общая теория имени собственного. М., 1973, с. 207.

²³ Пор., наприклад, рядки 1454—1457 і Геродот, IV, 103.

²⁴ Никандр. Превращения, фр. 58 (SC, I, с. 445).

²⁵ Стефан Византийский, сл. Таврика (SC, I, с. 266 і сл.); Евстафий. Комментарии... 306 (SC, I, с. 195). Пор. також: Диодор, IV, 47, 2, 3 (SC, I, с. 466).

²⁶ Як повідомив у 1940 р. старожил м. Балаклави Х. Н. Капитанаки, одну з двох вершин західного Балаклавського масиву (який є початком основного пасма Кримських гір) місцеві жителі називали Таврос (Архів Державного Херсонеського музею, спр. 580, арк. 2. Звіт А. К. Тахтая про розкопки 1940 р.).

з. и. СОЛОМОНИК

(Симферополь)

Тавры и таврика

(О происхождении этнонима и топонима)

Резюме

В обширной литературе о Крыме этноним «тавры», созвучный греческому слову «быки», обычно объясняют как гренизацию местного названия народа по принципу парзимиологии (М. И. Ростовцев). Менее убедительными были попытки считать происхождение данного этнонима культовым (О. Группе, И. И. Толстой).

Автор статьи, опираясь на некоторые свидетельства древних авторов (Геродота, Дионисия и его схоластика, Евстафия и др.), сопоставляет название «тавры» не с греческим словом «быки», а с оронимом Тавр. Тавром называлась основная горная гряда в Малой Азии (слово это пришло к грекам из древневосточных языков и значило «гора»); затем этот ороним был перенесен греками на Кавказ, Гималаи и горные цепи Запада. В результате предполагаемого перенесения его также в Крым появились в качестве производных этноним «тавры» и топоним «Таврика» (как первоначально именовали только прилегающую к морю гористую часть Крыма).

Рассмотренная гипотеза имеет ряд преимуществ: она строится на историко-географической основе, подкреплена рядом аналогий, объясняет этимологию и соотношения указанных терминов, а также соответствует топографии Крыма, характеру хозяйства и уровню развития этих племен.